

Elfeled(tet)ett múlt

*Die Deutschen in der UdSSR in
Geschichte und Gegenwart: ein
internationaler Beitrag zur deutsch-
sowjetischen Verständigung*

(Hrsg: Ingeborg Fleischhauer–Hugo Jedig)
NOMOS Verlagsgesellschaft.
Baden-Baden, 1990.

Fontos szimpozion színhelye volt 1988 májusában Bonn. A tanácskozást a jórészt fiatal, különböző nemzetiségű történészekből álló, egy évvel korábban megalakult „Oroszországi és Szovjetunióbeli Németek Múltját és Jelenét Kutató Történelmi Bizottság” szervezte. A bizottság megalakulásakor azt a célt tűzte maga elé, hogy a társaságot olyan nemzetközi grémiummá fejleszti, melynek hangjára a tudományos életben és a nyilvánosság előtt is egyaránt odafigyelnek. A résztvevőket aktuálpolitikai síkon a Szovjetunióban élő németek rehabilitálásának kérdése foglalkoztatta. Céljük az volt, hogy szociál-, kultúr-, gazdaság-, politika- és mentalitástörténeti kutatásaikkal hozzájárulhassanak a méltatlanul meghurcolt etnikum rehabilitációjához.

Két évvel később, 1990-ben a tanácskozás anyaga – a Thyssen Alapítvány támogatásával – nyomtatott formában is megjelent. A kötet a szimpozionon is elhangzott elő- és utószó mellett 17 tanulmányt tartalmaz 9 különböző országból származó szerzőtől (Németország, Oroszország, Észtország, USA, Kanada, Franciaország, Anglia, Izrael és Olaszország). Már maga a szimpozion címe is („A szovjetunióbeli németek múltja és jelene”) előrevetíti, hogy az olvasó nem egy konkrét témakörben készült tanulmánykötetre számíthat, hiszen ahhoz a megadott időbeli (lényegében az első telepések érkezésétől napjainkig) és tárgybeli keret is (a témát illetően sem találhatunk szűkítést) túlságosan tág. A kötetet maguk a szerzők is inkább első eredményeik összegzésének

és egyfajta alapnak tekintik, ahonnan kiindulva elmélyültebben folytathatják kutatásaikat.

Rudolf Vierhaus, a Max-Planck Intézet munkatársa bevezetőjében szembe fordul azokkal a törekvésekkel, melyek Európát az Európai Közösség szinonímájaként tüntetik fel, rámutatva a fogalom jóval tágabb jelentésére: Európa magában foglalja az EK-t, Közép-Kelet-Európával és Oroszország nyugat felé forduló részével együtt. Vierhaus a kisebbségkutatás munkamódszerének rövid összefoglalásával egyfajta színvonalra emelt nyújt mind az olvasó, mind pedig a témakörben mozgó történészek számára. A kisebbség vizsgálatának mindenkor négy síkon kell mozognia: az általános (európai) történelem, a származási, a befogadó ország és a kisebbség történelmének síkján. Természetesen ezek a síkok tovább bonthatók, újabb és újabb nézőpontok figyelembevételére ösztönözve a kutatót. Bár a témák rendkívül változatosak, a tanulmányok összeállítása egyfajta kronológiai sorrendet követ. Így a különböző témák és különböző idősíkok átfedései lehetővé teszik – a vállalkozás korlátaiból adódóan fehér foltokkal megszakítva – az oroszországi és szovjetunióbeli németek történelmének folyamatában való nyomon kísérését.

A német–orosz kapcsolatok történetének a középkorban meghatározó eleme volt a Hanza városok kereskedelmi tevékenysége. Jüri Kivimäe ezért két szomszéd város, a Hanza irodaként működő novgorodi Sankt Peterhof bezárása és az azt követő kereskedelmi zárlat következtében felemelkedő (egyébként nem Hanza jogú) német Narva és az orosz Ivangorod vetélkedésén keresztül tárja elénk a német városok Oroszország felé irányuló kereskedelmét, az ebben fekvésüknél fogva közvetlenül érintett városok sokszor kíméletlen kereskedelmi vetélkedését és a felemelkedő moszkvai állam és a Német Lovagrend politikai vitáinak a kereskedelmet is döntő mó-

don befolyásoló hatását. Lépésről lépésre követi nyomon a német kisvárosnak a nagyfejedelmi kereskedelmi politikával szembeni alulmaradását egészen 1558-ig, Narva orosz elfoglalásáig, ami után az elmenekült német lakosság már csak egy Ivangoroddal egyesített orosz Narvába térhetett vissza.

A livóniai háborúból elhurcolt németek jórészt a III. Iván alapította moszkvai katonai szlobodába, a többnyire kedvezményekért cserébe speciális szolgáltatásokkal tartozó, külföldiek által lakott városrészbe kerültek. A moszkvai német szloboda történetét dolgozta fel *E. F. Sommer*. A külföldiek elkülönített letelepítését részben az ortodox egyháznak az idegen vallásúak hatásától való félelme, részben a szolgálataikért cserében élvezett kedvezményeiknek (pl. szeszisital fogyasztása) az oroszok számára tilos volta indokolta. A moszkvai szloboda története tulajdonképpen sikertörténet, a Moszkvában letelepült külföldiek (akik közt legnagyobb arányban a német elem képviselte magát) gazdasági megerősödésének és befolyása I. Péter uralkodása idején tetőző növekedésének története. A IV. Iván uralkodása alatti négy évtizedes „szünet” után a kelet–nyugati kereskedelem és a jól képzett kézművesek és katonák égető hiánya miatt 1619 után a cári politika ismét támogatni kezdte a külföldiek betelepülését. A szlobodában a nyelvi, nemzeti és vallási különbség egyáltalán nem volt meghatározó, a szociális helyzet azonban annál inkább. *Sommer* vizsgálja a külföldi gettó szociális összetételét és a generációkon keresztül minimálisnak mondható, majd a katonai és hivatalnoki ranglétrán magasabb fokra eljutottak vegyes házasságaival elinduló asszimiláció kérdéskörét is. A szlobodában érvényesült a vallásszabadság (2 lutheránus, 1 holland, 1 angol templom), engedélyezték saját iskolák létesítését, a jogszolgáltatás azonban az orosz bíróságok hatáskörébe tartozott. A külföldiek I. Péter uralma alatt érték el befolyásuk csúcspontját Moszkvában, amikor a cár a szlobodában fedezte fel legszorosabb szövetségeseit és

munkatársait birodalmát átalakító törekvéseihez. Kulcsfontosságú feladatokat bízott külföldiekre a hadsereg újjászervezése, az államigazgatás reformálása, valamint a kulturális élet fellendítése terén. A moszkvai szloboda virágzásának végét is Nagy Péternek köszönhetette: 1703-ban Szentpétervár megalapításakor lakóinak jelentős része áttelepült az új fővárosba.

Az új fővárosalapító cárnak még nem volt szisztematikus városfejlesztő programja, utódainál azonban már megjelenik ennek igénye. *R. P. Bartlett* a külföldiek bevándorlásáról és Oroszország XVIII. és kora XIX. századi állami urbanizációs terveiről nyújt rövid áttekintést. Törvényileg szabályozott bevándorlóprogramról csak II. Katalin uralkodásától beszélhetünk. Az 1760-as évek időszakáig a nagy szaktudású betelepülők – főleg iparosok – városba áramlásának túlsúlya volt az uralkodó tendencia. Ebben jelentős változást csak az 1763-as manifesztum hozott, melynek értelmében az újonnan érkezőket túlnyomó többségükben a mezőgazdaságba vagy legalábbis vidéki településekre irányították. A deklarált cél a pusztai lakosságnövelés volt. Ennek az időszaknak a telepítési politikája a Volga-vidékre irányult, a program súlypontja csak 1774 után került át Új-Oroszországra (Dél-Ukrajna). *Bartlett* tanulmányában a taganrogi és poltavai projektek összehasonlításával az urbanizáció két különböző fajtáját is összeveti. A német takácsok Poltavába telepítése nem a város tudatos benépesítése miatt történt, hanem csak egy hirtelen fellépő szükségállapotra külföldi szakemberek igénybevételével adott válasz volt. Taganrog ezzel szemben egy város benépesítésére tett tudatos kísérlet, amelynek során tudatosan választották ki a német kézműveseket is. A két példa szembeállítása a pragmatikus alapú szisztematikus városépítés sikeresebb voltát igazolja az oroszországi viszonyok között is.

A bevándorlások eredményeként az oroszországi német lakosságnak a birodalmon belül 1796–1917 között kialakult arányát vizsgálja *V. M. Kabuzan*

moszkvai történeész. A német etnikum aránya a birodalom népességén belül a XIX. század ötvenes éveinek végére 0,6%-ról 1,1%-ra nőtt (ez 840 ezer embert jelent). Ez a népesség számában 3,5-szeres növekedést jelentett, ami a bevándorlásra és a nagy privilégiumok eredményeként meglóduló természetes növekedésre vezethető vissza. A betelepülések fő célállomása a XVIII. század kezdetéig főleg a Baltikum, a század 60-as, 70-es éveiben a Volga alsó folyása, majd ettől kezdve a XIX. század második feléig Új-Oroszország, ekkortól pedig Vollhínia, a Dnyeper jobb partja, Észak-Kaukázus és a Transzkaukázus.

A szerző a birodalom egyes németek által magasabb arányban lakott területein külön vizsgálja az etnikum arányát. Eszerint az első időszakot tekintve (1796–1858): A Baltikumban végig maradt a magasnak mondható 6,5%-os arány (az itteni németek főleg városokban éltek, Rigában pl. a lakosság 20%-át tették ki). A Volga-vidéken a korszak kezdetének 3,8%-áról 1858-ra 8,2%-ra nőtt az ott élő németek aránya (211 ezer fő). A Lengyel Királyságban 4,9%-ról 5,6%-ra nőtt az arányuk, míg Új-Oroszországban 0,4%-ról 2,8%-ra. Itt a telepések Jekatyerinoszláv és Cherson kormányzóságban anyagi támogatást, 10 évi adómentességet és 60 gyeszjatyina földet kaptak letelepedésükkor (az állam által nyújtott kölcsönöket vissza kellett fizetniük). Csak 1794 és 1858 között 87 kolóniát alapítottak Új-Oroszországban, többségüket Taurien és Cherson kormányzóságban.

Észak-Oroszország tengerparti vidékén a megadott időszak keretein belül 0,1%-ról 1,9%-ra nőtt a németek aránya. Különösen Szentpétervárott volt nagyon magas a számuk, ahol a lakosság 9,3%-a volt német származású 1858-ban. A bevándorlás és a magas születési arány következtében a német etnikum az Orosz Birodalomban élő népek közt létszámát tekintve a 13. helyről a 11.-re lépett előre, majd az első világháború idejére a maga 1,4%-ával a 8.-ra. Bár a birodalmi reformok következtében fokozatosan kezdték elveszíteni privilégi-

umaikat (kvártélyozás, katonáskodás alóli mentesség, adókedvezmények), a XIX. század második feléig csak a nagyobb területen kisebb koncentrációban jelenlévő német közösségekben indult meg a természetes asszimiláció.

A multinacionális állam multinacionális fővárosának etnikai összetételében a XIX. század közepétől a XX. század elejéig jórészt csak a többséget kitevő orosz elem aránya maradt konstans a maga 82–83%-ával. A nem orosz etnikumokat tekintve azonban jelentős változás figyelhető meg a korszak végére: míg az 1869-es népszámlálás adatai szerint a német–finn komponens túlsúlya (62%) egyértelmű volt, addig 1910-re 21%-ra csökkent arányukkal háttérbe szorultak a rohamosan erősödő szláv etnikumok mögött (55%).

A szentpétervári német etnikumot vette nagyító alá *N. V. Jubnyeva* a XIX. század közepe és a XX. század eleje közötti időszakban. Részletesen foglalkozik a pontos arányok utólagos meghatározását különösen megnehezítő korabeli gyakorlattal, mely szerint a különböző fennmaradt összeírásokban egyértelműen a beszélt nyelv számított etnikai determinánsnak. Ez két oldalról is nehézségeket okoz: míg a németül beszélő letteket, észteket, finneket, svédeket, cseheket és zsidókat automatikusan besorolták a németek közé, addig az oroszul beszélő németeket orosznak nyilvánították. A korszak két szélső időhatára között változás következett be a német etnikum összetételében a származási hely tekintetében is. A vizsgált időszak kezdetén főleg külföldiekből és a Baltikum volt lakóiból tevődött össze a szentpétervári német lakosság, míg a XX. század elejére a külföldiek letelepedésének száma csökkent, helyettük inkább a birodalmon belüli telepések áramlottak a fővárosba. (Meg kell említeni a magas természetes szaporodást is.) Behatóan foglalkozik *Jubnyeva* a pétervári németek arányával az egyes foglalkozási ágakban. Az 1869-es népszámlálás adatai szerint a német iparosok tevékenysége 5–6 szakmára koncentráldott: pl. a fémfeldolgozó ipar-

ban dolgozók 21%-a, a pékek, szabók, cipészek 11%-a volt német. Ez az 5–6 szakmára való koncentrálódás a század végére jelentősen gyengült. Az értelmiségben azonban számarányukhoz képest mindvégig felülreprezentáltak maradtak. A helyzetet jobban megvilágítandó külön megvizsgálja a pétervári német értelmiség, ezen belül is az orvosok helyzetét, szervezeteiket, valamint egyfajta esettanulmányként a céhes keretek között működő legendás német pékségek versenyét a fokozatosan manuakturalizálódó orosz pékségekkel.

A dél-oroszországi német mennoniták környezetükkel kiépített kapcsolatait, közösségük belső működését ismereti tanulmányában *G. K. Epp*. A mennoniták szigorú életszabályt követő protestáns szekta volt, újrakeresztelők, akik nevüket a XVI. századi holland alapítóról, Menno Simról kapták. A kitzaitások, üldözések után Poroszországban letelepedett mennoniták több hullámban érkeztek 1790–1872 között Dél-Oroszország Dnyepertől délkeletre fekvő területeire és a Volga vidékére. Egy 1927-es adat mintegy 400 mennonita kolóniáról számol be. A mennoniták elsődleges közösségképző ereje a közös vallás volt, és csak ezután következett a fontosságot tekintve a közös nyelv. Bár a konzervatív elzárkózás programja végig erős maradt köztük, de a beinduló mezőgazdasági és ipari termelés hatására nem kerülhették el a környező települések lakosságával való kapcsolatfelvételt. Legendássá váló vezetőik (Heinrich Heese, Johann Cornies) mezőgazdasági tanfolyamot vezettek orosz férfiaknak és nőknek, megtanították az egyik szomszédos nomád törzsnek a merinói juh tenyésztését, és a törzs jelentős részét le is telepítették. Közvetítőként léptek fel az egyes orosz szekták és az állam között. Vezetőikkel való tárgyalás után a kormány kezdeményezésére a közelükben fekvő 40 zsidó falu falvanként 4–5 mintagazdája is közülük került ki (természetesen jelentős kedvezményekért cserében). Közben az újabb és újabb leánykolóniák folyamatosan lecsapolták a felduzzadt lakosságot, sok helyütt

munkaerőhiányt is létrehozva. Így került sor a mennonita parasztagazdák és a teljesen elszegényedett orosz parasztok közti közvetlen interakcióra. Bár egymásról sokszor kölcsönösen negatív kép alakult ki bennük, az orosz paraszt tagadhatatlanul többet keresett a német gazdánál, mint az orosznál. Epp a mezőgazdaság mellett a mennonita iparnak mint az orosz és a mennonita lakosság közti interakció egyik lehetséges színhelyének a térségben betöltött szerepét is nagyító alá veszi tanulmányában.

A „nagy reformok” következtében vége szakadt a mennoniták különleges helyzetének is. 18 000 fundamentalista mennonita hagyta el ekkor az országot a kormány által irányított aktív interakció kezdetén, melynek keretében megszűnt a katonáskodás alóli mentességük, iskoláikat alárendelték az általános oktatási rendszernek, és kolóniáik igazgatása is az oroszországi igazgatási rendszerbe integrálódott. Az első világháborúban csakúgy, mint a krími háborúban a mennoniták bizonyították lojalitásukat az államhoz, az 1918–1920 közötti anarchia és polgárháború okozta egzisztenciális bizonytalanság hatására mégis 25 ezren hagyták el az országot, elit nélkül hagyva a maradót mintegy 100 ezer főt.

Epp egyébként rendkívül izgalmas tanulmányában hiányolható a mennoniták két világháború közti történetének alapos vizsgálata. Az egy bő évszázad történetének alapos vizsgálatát követő pár mondatos kitekintés csak akkor fogadható el, ha a szerző előzetesen tanulmánya címében jelzi vizsgálódásának időbeli határait.

Amint *Epp* tanulmányában már utalt rá, nem volt teljesen felhőtlen a német és az orosz lakosság közti viszony. *D. Brandes* előadásában feldolgozta a belügyminiszter által 1890-ben Új-Oroszország négy kormányzóóságába kiküldött revizorok jelentéseit a sokat panasztolt német földvásárlásokról, a német és az orosz lakosság viszonyáról, a németek lojalításáról. Bár a sokszor teljesen eltérő vélemények inkább magukról a revizorokról közölnek érdekes adatokat, a

részletes beszámolókat összevetve mégis kirajzolódik egy kép, mely végül is alátámasztja (ha nem is olyan súlyos mértékben, mint feltételezték) a német és az ortodox lakosság között kialakult feszültség meglétét. Letelepüléskor a kolóniák annyi földet kaptak, hogy minden család 60–65 gyeszjatyina birtokhoz jutott, amit azonban sohasem kapott meg egy tömbben, mert a közösség még az orosz felosztásnál is több darabban sorolta ki azt számára. 1871 után lehetővé vált a föld öröklés útján történő elaprózódása, melynek az egyes közösségek különböző mennyiségi korlátok felállításával igyekeztek gátat szabni. A földnélküliek növekvő száma okozta problémán időről időre újabb kolóniák alapításával igyekeztek segíteni. *Brandes* részletesen tárgyalja a földvásárlásaik fedezetéül szolgáló eszközöket: az árvak pénzét, a juhtenyésztéstől és a pálinkafőzés bérletéből származó pénzt, saját bankjaik hitelét, valamint saját tőkésüket. A földvásárlások eredményeként a négy kormányzáság német kolóniáinak tulajdonában lévő földbirtokok nagysága 1840–1890 között kétszeresére nőtt. Érdekes adat, hogy míg a katolikusok nem rendelkeztek számottevő magántulajdonban lévő földdel, addig az 1–500 gyeszjatyina közötti nagyságú földbirtokok többségét a lutheránusok, az ennél nagyobbakat pedig többségükben a mennoniták tartották kezükben.

A jelentésnek a két etnikum viszonyát taglaló fejezetei a legellentmondásosabbak: jószerével a két véglet között mozognak. A revizorok nagy teret szenteltek az orosz oktatás és az orosz államhoz való hűség kérdésének is. A beszámolók kiértékelése és a néhány évi várakozó álláspont után ismét elvégzett 1902-es vizsgálatot követően a belügyminisztérium nem tartotta szükségesnek a németek további földvásárlásának megtiltását.

Az 1897-ben 1,8 milliós német etnikum létszáma 1914-re 2,4 millióra gyarapodott, és ezzel az oroszországi nemzetiségek közt létszámukat tekintve a 11. helyről a 8.-ra léptek előre. A 2,4 milliós népesség 1914 előtti, a háború

és a forradalom alatti politikai irányultságát vizsgálja *I. Fleischhauer*.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a világháború előtt a német etnikum jelentős része az oroszország jobboldali pártokkal és főleg az oktoberistákkal szimpatizált (kivételt képeznek ez alól a délorosz városok, ahol a liberális kadetok, és a Volga menti német települések, ahol a különböző baloldali pártok is jelentős befolyással rendelkeztek). A világháború azonban döntő változásokat hozott: a fronton zajló harcokat a germánosság és a szlávosság élet-halál harcának állította be a hivatalos propaganda, bűnbakot csinálva ezzel a generációk óta Oroszországban élő németekből. A nagy arányú földelkobzás, kereskedelmi és iparvállalataik bezárása, a baltikumi kitelepítések és az a tény, hogy az oktoberisták és a jobboldali pártok a németellenes rendeletek mellett foglaltak állást, megszüntették ezeknek a pártoknak és a német földbirtokosoknak eddigi választási szövetségét. Megfigyelhetővé vált a németek politizáló részének balra tolódása (kadetok, trudovikok). A megváltozott helyzetnek tudható be az is, hogy megerősödött az igény egy zárt, nemzeti pártra. Az átmeneti kormányt a legtöbb német közösség örömmel üdvözölte, s rövid időn belül megalakult az Oroszországi Németek és Mennoniták Összoroszági Szövetsége is, melynek fő törekvése a gazdasági és kultúráutonómia megteremtése volt. A pétervári központú szervezet gyorsan kiépítette területi szerveit, mozgásterét azonban erősen behatárolta tagjainak heterogén politikai meggyőződése. A magántulajdonhoz való jog, a gazdasági és kultúráutonómia, a parlamentáris demokrácia kérdésében azonban minden szervezet egyetértett. A választások lefolyásáról, a részvételi arányról a kialakult káosz miatti töredékes kép legfeljebb tendenciákra enged következtetni.

Fleischhauer a pártokat a választóként értékelhető föld és béke kérdéséről vallott nézetük alapján a német választók szemszögéből veszi vizsgálat alá. A választások eredményeként a megválasztott képviselők között a németek

számarányukhoz képest felülreprezentáltak tekinthetők: a 715 helyből 37-et szereztek meg. Míg a német etnikum a lakosság csupán 1,4%-át tette ki, addig a küldötteknek 5%-a került ki közülük. Figyelemre méltó és további vizsgálatra ösztönző tény azonban, hogy a 37 küldött egyike sem a német listák valamelyikének képviselőjeként került be! (16 eszer, 14 bolsevik, 4 mensevik, 2 kadet, +1 fő). A bolsevikok hatalomra kerülése után a terror és a polgárháborús káosz idején egy jelentős létszámú német származású csoport (melynek szeme előtt az osztályharc lebegett) még kitarított Lenin mellett, a többség szemében azonban a bolsevik agrárprogram, az egyház és az iskolák ellen folytatott harc jelentős mértékben megtépázta a kommunista párt tekintélyét.

Az októberi forradalom győzelme után Szovjet-Oroszország súlyos gazdasági és társadalmi válságát tovább fokozta nemzetközi elszigeteltsége. Az ebből való kitorréshez fontos szövetségesre lelt Felix Deutsch, az AEG német konszern vezetőjének személyében, aki az óriási keleti piacot mindenkor a német ipar fejlődése szempontjából kulcsfontosságú területnek tekintette. *H. Mosse* a német-orosz gazdasági kapcsolatokat egy speciális aspektusból vizsgálja: Felix Deutsch munkásságán keresztül.

A vállalat vezetői, Emil, majd Walther Rathenau mögött szürke eminenciásként működő, majd Walther Rathenau politikai pályára lépésével az AEG első emberévé előlépő zsidó származású gazdasági vezető memoárjára épített tanulmány szemléletesen tárja elénk az AEG Deutsch által ösztönzött oroszországi piacra lépését, bemutatja az elektromos ipar meghódításában szövetségeseit választott Rotschild bankház képviselőivel és a gazdag Brodskij fivérekkel kialakított háború előtti kapcsolatát.

A világháború után Deutsch a gazdasági érdekeket higgadtan mérlegelve az új viszonyok tudomásulvételét és a gazdasági kapcsolatok mielőbbi felújítását szorgalmazta. Szovjet ajánlatra és a

német kormány felkérésére összeállított egy bizottságot, melynek feladata Szovjet-Oroszország gazdasági helyzetének feltérképezése lett volna. A politikai és gazdasági érdekek azonban keresztezték egymást, így a bizottság soha nem indulhatott útnak. A kitűnő szovjet kapcsolatai miatt nyugaton bolsevikgyanúsá váló, az AEG számára az új rendszerrel is kitűnő üzleteket tető alá hozó Deutsch szakértelmének és befolyásának legjobb bizonyítéka az 1922-ben a Rappallóba induló szovjet küldöttség mindkét berlini tárgyalásán való részvétele.

A kötelező orosz oktatás bevezetése (*J. F. Rouvret*: Az orosz oktatás a volgai német oktatásügyben az I. világháborúig), majd az azt követő „rendszerváltás” nem jelentette a nemzetiségi iskolák felszámolását. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Ukrajnában 1932-ben még 571 német, 831 zsidó és 337 lengyel iskola működhetett (*B. Pinkus*: A szovjetunióbeli exterritoriális kisebbségek képzési rendszere). 1938. március 13-án azonban mégis bezárták a német iskolákat. Ez alól csak a Volga vidék képezett kivételt, ahol csak az 1941-es, a teljes német lakosságra kiterjedő deportálással szűnt meg az anyanyelvi oktatás.

A kitelepítettek részleges rehabilitálása csak 1955-ben történt meg, egykori lakóhelyeikre azonban sem akkor, sem azóta nem térhettek vissza. 1957-től hivatalosan is engedélyezetté vált az anyanyelvi oktatás kellő számú jelentkező (10) és hivatalos szülői kérvények esetén (*H. Jedig*: Német nyelvi kultúra a Szovjetunióban). További nehézséget jelentett a német tanárok és 1959-ig a tankönyvek égető hiánya. A későbbiekben megjelenő tankönyvek koncepciója is komoly kívánnivalókat hagyott maga után, mert az NDK-s tankönyvekhez hasonlóan nem vettek tudomást arról az egyszerű tényről, hogy a szovjetunióbeli németektől russzicizmusokkal átszótt nyelvük miatt nem lehetett az NDK-s nyelvi színvonalat számon kérni. A helyzet 1985-ben két korábban falusi iskolákban oktató német tanár használható módon megírt tankönyvének kiadásával

valamelyest javult. Napjainkra az anyanyelvi oktatást a szinte semmiből sikerült ismét viszonylag magas színvonalra emelni.

A II. világháborútól napjainkig 130 ezer (1988-as adat) német élt a hivatalosan engedélyezett – bár korlátozott – kivándorlás lehetőségével. S. *Heitman* a zsidó, örmény és német kivándorlást összehasonlítva keres választ a három etnikum kivándorlásának okaira, vizsgálja arányát, időbeli eloszlását (a tanulmány az 1988-as állapotokat veszi napi információnak) és célállomásait. Az 1941 után árulóknak bélyegzett németek jelentős részét (600–900 ezer embert) Közép-Ázsiába és Szibériába deportálták. Autonóm egységeiket feloszlatták, tulajdonukat elkobozták. Az első németek, akik 1945 és 1955 között elhagyhatták a Szovjetuniót, a 160 ezer német hadifogoly közül kerültek ki. A szovjet állampolgárságú németek jelentős része ekkor még kényszer munkatáborokban élt, így ők nem is igényelheték ekkor még a kiutazást. 1955 és 1964 között 16 500-an utazhattak az NSZK-ba családjegyesítés címén, jórészt öregek és rokkantak. 1965-ben további 40 ezer engedélyben állapodtak meg a kormányok a Vörös kereszt közvetítésével, de ennek teljesítését megakasztotta a politikai kapcsolatok 1968-as lehülése. A Willy Brandt által 1969-70-ben meghirdetett új Kelet-Európa politika további 65 ezer személy kivándorlási engedélyt hozta magával. (Ekkor már a családjegyesítésre nem hivatkozható volgai németek is kérvényezhették kitelepülési engedélyüket.) A 65 ezerből 64 ezren az NSZK-ba, ezen pedig az NDK-ba érkeztek. A nyugati és a keleti tömb kapcsolatának hőfoka mindenkor meghatározta a szovjet kivándorláspolitikát is. Ennek megfelelően 1980-tól szinte teljesen megszűnt, 1985 után pedig ismét rohamosan megnőtt a kérvények pozitív elbírálásának száma. Különböző becslések szerint további 300–500 ezer német adta be kivándorlási kérelmét 1988-ig.

Az 1979-es népszámlálás szerint a Szovjetunió lakosainak 0,71%-a volt német nemzetiségű, a párttagoknak azonban csak 0,38%-a. *M. Mc Cauley* tanulmányának (Németek az SZKP-ban) végkövetkeztetése szerint a csaknem 2 milliós német kisebbség a párt és kormányfunkciókban jelentős alulreprezentáltságot mutatott. Ezért Andropov után 1984-ben kísérletet is tett a párt- és államvezetés a saját területi egységgel nem rendelkező nemzeti kisebbségek legfelsőbb grémiumokban való képviselőinek megoldására. (Ekkor került be az eddigi 2 német helyett 5 a Legfelsőbb Szovjetbe.) *H. Jedígh* és az enyhülés következményeinek hatására felbátorodó szovjet sajtót vizsgáló *M. Buchweiler*hez hasonlóan ő is a bizonytalan jövőbe tekintve, a peresztrojkaiban reménykedve teszi fel a kérdést: visszakerülhetnek-e az 1941-ben deportáltak eredeti lakhelyükre, Ukrajnába és a Volga mellé?

A kötet szerzői tudatában voltak előadásaik terjedelmi korlátainak következményével, valamint azzal a ténnyel, hogy minden egyes választott téma eddig fel nem dolgozott kérdések tömegét veti fel, melyek további vizsgálata az adott témák elmélyültebb feldolgozásához feltétlenül szükséges. Valóban számtalan, a tanulmányokban csak érintett kérdés vár még válaszra az oroszországi németek történetével kapcsolatban. A kutatásokat remélhetőleg megkönnyíti majd a volt Szovjetunió levéltárainak megnyitása, a titkosan kezelt anyagok zárolásának feloldása és a kutatás szabadságának biztosítása, több témakörben először megadva ezzel a primer forrásokra való támaszkodás lehetőségét is. Csak remélhetjük, hogy a téma feldolgozására 1987-ben szövetkezett történész bizottság munkájának első összefoglaló kötetét még számos, hasonló színvonalú követi majd.

Eiler Ferenc

Kötetünk szerzői

EILER FERENC

egy. hallgató, JATE, Szeged

GOMBOS JÓZSEF

történész, JGYTF, Szeged

HORVÁTH GÉZA

egy. hallgató, ELTE, Budapest

KISS MÁRIA RITA

történész, JGYTF, Szeged

KOCSIS MIHÁLY

nyelvtörténész, JATE, Szeged

MAJOROS ISTVÁN

történész, JPTE, Pécs

MENYHÁRT LAJOS

történész, KLTE, Debrecen

NYEKRICS, ALEKSZANDR

történész, Harvard University,
Cambridge, USA

PATKÓS ÉVA

irodalmár, BKE Nyelvi Intézet,
Budapest

S. HORVÁTH JENŐ

politológus, Kossuth Lajos Katonai
Főiskola, Szentendre

A fordítások **BELÁNYI GYÖRGY**, **BUDAVÁRI RÉKA**, **ELEK ANDREA**,
HÁRS ILDIKÓ, **JOBBÁGY JÓZSEF** és **KOLONTÁRI ATTILA** munkái.

CONTENTS

Studies

- István Majoros:** Russia and the System of
International Relations (1917–1922) 5
- József Gombos:** Western Type Development within
the Borders of the Russian Empire: Finland 37

Recollection

- Éva Patkós:** An Eyewitness of History – Sestov 88
- Lev Sestov:** What is Russian Bolshevism?
(translated by Éva Patkós) 89
- Géza Horváth:** Jewish Pogroms in Russia 107
- Lajos Menyhárt:** The Russian Political Liberalism
at the Beginning of the Century 133
- V. A. Maklakov:** The II. State Duma
(translated by József Jobbágy) 139

Beyond our Borders

- Alexander Nekritsch:** On the Elucidation of Soviet Past 160

Observer

- The Bolsheviks and the Left-wing Social Revolutionaries
(*J. G. Felstinszkij: Bolseviki i levije eszteri oktjabr 1917 – ijul 1918. Na putyi k
odnopartyijnoj diktature. Issledovanyija novejszej russzkoj isztorii 5. Párizs,
1985.*)
- Mária Rita Kiss** 175
- New Paths of Hungarian Sovietology
(*Szovjet füzetek. Magyar Ruszisztikai Intézet*)
- Jenő S. Horváth** 179

What Makes a Scholarly Work Fresh? <i>(I. P. Krippakevics: Isztorija Ukrajini. Red. F. P. Sevcsenko–B. Z. Jakimovics. Lviv, 1990. A. Zsukovszkij–O. Szubtelnij: Narisz isztoriji Ukrajini. Red. Ja. Hricak–O. Romannyiv. Lviv, 1992.)</i>	185
Mihály Kocsis	
Stolipin and the Question of Russian Modernisation <i>(P. A. Sztolipin: Nam nuzsna Velikaja Rosszija...: Poln. szobr. recsej v Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovete. 1906–1911. Moszkva, 1991.)</i>	189
József Gombos	
The Past that has Been Concealed <i>Die Deutschen in der UdSSR in Geschichte und Gegenwart: ein internationaler Beitrag zu deutsch-sovjetischen Verständigung. Hrsg. Ingeborg Fleischhauer — Hugo Jedig. Baden-Baden, 1990.</i>	195
Eiler Ferenc	
Our Authors	202

INHALT

Studien

- István Majoros: Rußland und das System der internationalen Beziehungen (1917–1922) 5
- József Gombos: Die Entwicklung nach westlichem Muster innerhalb der Grenzen des russischen Reiches: Finnland 37

Anrufung der Vergangenheit

- Patkós Éva: Als Augenzeuge über die Geschichte – Schestow 88
- Lew Schestow: Was ist der russische Bolschewismus? (Übersetzung von Éva Patkós) 89
- Géza Horváth: Die Judenpogrome in Rußland 107
- Lajos Menyhárt: Der russische politische Liberalismus Anfang des Jahrhunderts 133
- V. A. Maklakow: Die zweite Staatsduma (Übersetzung von József Jobbágy) 139

Jenseits unserer Grenzen

- Alexander Njekritsch: Zur Klärung der sowjetischen Vergangenheit 160

Beobachter

- Die Bolschewiken und die linken SR
(*J. G. Felstinszkij: Bolsevik i levije eszveri oktjabr 1917 – ijul 1918. Na putji k odnopartyijnoj diktature. Isszledovanyija novešej russzkoj isztorii 5. Párizs, 1985.*)
- Kiss Mária Rita 175
- Auf neuen Wegen – Sovietologie in Ungarn
(*Szovjet Füzetek. Magyar Ruszisztikai Intézet*)
- S. Horváth Jenő 179

Wodurch ist eine wissenschaftliche Arbeit aktuell? (I. P. Krippakevics: <i>Isztorija Ukrajini</i> . Red. F. P. Sevcenko–B. Z. Jakimovics. Lviv, 1990. A. Zsukovszkij–O. Szubtelnij: <i>Narisz isztoriji Ukrajini</i> . Red. Ja. Hricak–O. Romannyiv. Lviv, 1992.)	185
Mihály Kocsis	
Stolipin und die Frage der russischen Modernisierung (P. A. Sztolipin: <i>Nam nuzsna Velikaja Rosszija...</i> : Poln. szobr. recsej v <i>Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovete. 1906–1911. Moszkva,</i> 1991.)	189
József Gombos	
Vergessene Vergangenheit <i>Die Deutschen in der UdSSR in Geschichte und Gegenwart: ein internationaler Beitrag zu deutsch-sovjetischen Verständigung.</i> Hrsg. Ingeborg Fleischhauer — Hugo Jedig. Baden-Baden, 1990.	195
Ferenc Eiler	
Unsere Autoren	202

•

Olcsón könyvet egész évben!

*Ha szeret olvasni, de fogyatkozó béréből már egyre nehezebben tud könyvet vásárolni,
Ha könyvtáros és olvasókörének szeretne kedvezményes áron (is) könyvet kínálni,
Ha viszonteladó és partnereit szeretné olcsó könyvvel (is) ellátni,*

forduljon hozzánk!

Nálunk az újdonságok is legalább 10%-kal olcsóbban megvásárolhatók!

Harang Kiadó és Könyvkereskedés

(Levélcím: 1425 Budapest Pf. 672.)

Értékmentő Böngészde

Budapest VIII. Somogyi B. u. 10. (Tel.: 267–1000)

Diszkont bolt és raktár

Budapest XIII. Váci út 90. (Tel.: 120–0011)

Ezen kívül a Harang Bt. mintegy kétezerféle könyvet kínál 50-85%-os árengedménnyel: szépirodalmi és ismeretterjesztő műveket, ifjúsági és gyermekkönyveket, lektűröket, sci-fiket, detektívregényeket, szakkönyveket, idegen nyelvű kiadványokat – röviden gazdag választékot.

Nálunk már 20 forintért is értéket talál!

Diszkont boltunk a város szívében:

Budapest VIII. Somogyi B. u. 10.

(Tel.: 267–1000)

Nyitva: 11-től 18 óráig

Diszkont boltunk és raktárunk a Dózsa György úti metró megállónál:

Budapest XIII. Váci út 90.

(Tel.: 120–0011)

Nyitva: 9-től 18 óráig

Várjuk, s ez önnek is üzlet!

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetileg önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közzétételénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Studium Könyvesbolt, Váci utca 22.; Eötvös Könyvesbolt, Kecskeméti u. 2.; Országos Széchényi Könyvtár könyvára, Budavári Palota F. ép. Aula; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.; Pont Könyvesbolt, Mérleg u. 6.; Könyvárúház, Rákóczi út 14.; Harang Kiadó és Könyvkereskedés, (Levélcím: 1425. Budapest Pf.: 672.); Értékmentő böngészde: Budapest VIII., Somogyi Béla u. 10. (Tel.: 267-1000), Diszkont bolt és raktár, Budapest, XIII. Váci út 90. (Tel.: 120-0011).

Szeged: Radnóti Könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34.; Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvárú, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.

Debrecen: Egyetemi könyvárú, KLTE főépület fsz. Egyetem tér 1.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Szeged, Pf. 1179.

A szerkesztőség titkára: Aradi Zsuzsanna
Felelős kiadó: Deák Ágnes

Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.

Nyomás: NPI, Szeged

Technikai szerkesztő: Nyerges Zsolt

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

ISSN 0237-7934

„A cárizmus bukásától a polgárháború végéig úgy tűnt, hogy a belső politikai berendezkedést illetően többféle orosz megoldás lehetséges, s Paléologue jóslata is megvalósul, miszerint két éven belül kétszáz Oroszország lesz s nem egy. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a bolsevizmusnak nincs alternatívája. Belpolitikailag azért, mert a riválisok sem a programjukat, sem a tömegbázisukat vagy a szervezettségüket illetően nem voltak versenyképesek a bolsevikokkal. Külpolitikailag pedig azért, mert akik elsősorban meg akarták dönteni hatalmukat, mint például a franciák, nem volt ehhez erejük, s hatékony támogatást a szövetségesei között levő – már említett – nézeteltérések miatt nem kaptak. Azok a hatalmak pedig, amelyek megdönthették volna, mint például a németek, ezt jól felfogott hatalmi érdekből nem tették meg.”

(Majoros István: Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere (1917–1922) című írását számunk 5–37. oldalán olvashatják)